

Etnopsixolinqvestikada lakunların təsnifatı
(*İngilis və Azərbaycan dillərində verilmiş nümunələr əsasında*)

Turan Telman qızı Əkbərli
Bakı Slavyan Universitetinin
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı
E-mail: turan.akbarli@gmail.com

Rəyçilər: filol.ü.e.d., dos. F.A. Qurbanova,
filol.ü.e.d., prof. N.Ş. Məmmədov

Açar sözlər: lakunlar, lakunların təsnifatı, dil lakunları, kulturoloji lakunlar, mətn lakunları

Ключевые слова: лакуны, классификация лакун, языковые лакуны, культурологические лакуны, текстовые лакуны

Key words: lacunas, classification of lacunas, linguistic lacunas, cultural lacunas, textual lacunas

Müasir dilçilikdə lakunların bir çox təsnifatına rast gəlirik. Lakunların V.L.Muravyov, Y.S.Stepanov, İ.A.Sternin və Z.D.Popova kimi rus dilçiləri tərəfindən verilmiş təsnifatları xüsusi maraq doğurur. Məşhur rus dilçisi V.L.Muravyov leksik lakunları 2 böyük qrupa bölməyi təklif etmişdir: **linqvestik lakunlar** və **etnoqrafik lakunlar** (4, s.147). Təklif olunan bu qruplar da öz növbəsində nisbi, mütləq, vektor və digər yarımqruplara bölünürlər. Y.S.Stepanov isə lakunları yalnız **mütləq** və **nisbi** olmaqla iki yerə bölmüşdür (5, s. 93).

İ.A.Sternin və Z.D.Popovanın təsnifatına əsasən, lakunların aşağıdakı növləri vardır: **mad-di** və **mücərrəd lakunlar**; **ümumi** və **xüsusi lakunlar**; **dillərarası** və **dildaxili lakunlar**; **motivləşən** və **motivləşməyən lakunlar**; **nitq hissələri ilə əlaqəli lakunlar** (10). Təqdim olunan tədqiqat işində isə konkret olaraq lakunların etnopsixolinqvestikada verilmiş təsnifatı təhlil olunmuşdur. Etnopsixolinqvestikada lakunların aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

- Dil lakunları (leksik, qrammatik və üslubi lakunlar)
- Kulturoloji lakunlar (etnoqrafik, psixoloji, davranış və kinetik lakunlar)
- Mətn lakunları

Dilin leksik sistemində bu və ya digər anlayışı adlandırmaq üçün konkret bir sözün olması **dil lakunlarının** yaranmasına səbəb olur. İngilis və Azərbaycan dillərini müqayisə etdiyimiz zaman ingilis dilində “**pet, fortnight, kitten, callboy, barnstormer**” kimi sözləri Azərbaycan dilində **leksik lakun** hesab edə bilərik. Seçilmiş ingilisdilli sözlərin dilimizdə bir sözlə ifadə olunan ekvivalentləri mövcud deyil: **pet** – sevimli ev heyvanı; **fortnight** – iki həftə, on dörd gün; **kitten** – pişik balası; **callboy** – teatrda çıxışlarının vaxtı gələn zaman aktyor/aktrisalari səhnəyə çağıran oğlan; **barnstormer** – a) şəhərləri, kəndləri gəzib müxtəlif teatr tamaşaları göstərən aktyor; b) şəhər ətrafını gəzib paraşutdan atlanma və attraksionlu uçuşlar sərgiləyən pilot və s.

“**Obaşdan, sutka, siftə, cihad**” kimi Azərbaycan sözlərini isə ingilis dili üçün leksik lakun hesab edə bilərik: obaşdan – early in the morning; at sunrise; at dawn; **sutka** – a day; a period of 24 hours; siftə (bir şeyi satıb, yaxud satın alıb alış-verişə başlama) – the first receipts; first sale of the day; **siftə** etmək - to begin/to start to sell; **cihad** – müqəddəs müharibə (İngilis dilinə “cihad” şəklində transliterasiya olunmuşdur).

Qrammatik lakunlar müqayisə olunan dillərin birində qrammatik kateqoriyanın olmaması ilə əlaqəlidir. Məsələn, rus və alman dillərində olan cins kateqoriyası (ОН/ОНА/ОНО – der/die/das) Azərbaycan və ingilis dillərində mövcud deyil. Demək, cins kateqoriyası Azərbaycan və ingilis dillərində **mütləq qrammatik lakundur**. İngilis dilində artikl isimlərin müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyini ifadə edən ayrıca bir köməkçi nitq hissəsidir. Azərbaycan dilində belə bir nitq hissəsi olmadığı üçün artikl dilimizdə mütləq qrammatik lakun hesab olunur. İngilis dilinin qeyri-müəyyən artiklları **“a/an”** və müəyyən artikl **“the”** dilimizdə müxtəlif yollarla kompensasiya edilir:

I bought **a** pen. The **pen** was blue.

Mən **bir** qələm aldım. Bu **qələm** mavi idi.

A man is calling you.

Hansısa bir kişi səni çağırır.

Göründüyü kimi, qeyri-müəyyən artikllar dilimizdə **“bir, hansısa bir”**, müəyyən artikl isə **“bu”** işarə əvəzliyi ilə əvəz olunur.

Dilimizdə artiklların kompensasiya olunması üçün söz sırasından da istifadə olunur. Belə ki, **“the”** artiklının konkretləşdirdiyi, artıq müəyyən olan predmeti cümlənin əvvəlində, bizə məlum olmayan, yeni predmeti isə cümlənin sonunda veririk:

The pen is on the book.

Qələm kitabın üstündədir.

A pen is on the book.

Kitabın üstündə **qələm** var.

İsmin kəmiyyət kateqoriyası (the category of number) həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində mövcuddur. Hər iki dildə təkdə olan isimlərə qrammatik şəkilçi əlavə etməklə cəm isimlər formalaşır. Azərbaycan dilində bu funksiyayı **“-lar²”**, ingilis dilində isə **-s, (-es)** şəkilçiləri yerinə yetirir: pişiklər, analar, tülkülər, ağaclar - cats, mothers, foxes, trees və s. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində **“singularia tantum”** və **“pluralia tantum”** kateqoriyaları mövcuddur. **“Pluralia tantum”** (plural only) yalnız cəmdə olan, tək forması olmayan isimləri ifadə edir. Belə isimlərin tək formaları nadir hallarda istifadə olunur. İngilis dilində **“cütlük”** anlayışını ifadə edən **“spectacles, trousers, pants, scissors, tongs, jeans, pyjamas”** kimi sözlər bu qrupa aiddir. İngilis dilində yalnız təkdə istifadə olunan, cəm forması olmayan isimlər **“singularia tantum”** (single only) adlanırlar. **“Advice, information, knowledge, news, homework, progress, furniture”** kimi sözlər bu qrupa aid edilir. İngilis dilində eyni zamanda dilimizdən fərqli olaraq, cəmlənmə zamanı kökdən dəyişən qaydasız cəm isimlər mövcuddur: **man-men, woman-women, tooth-teeth, foot-feet, goose-geese, mouse-mice, louse-lice**. İsimlərdən ikisinin cəmlənməsi **“-en”** suffiksinin tək ismə qoşulması nəticəsində yaranır: **ox-oxen, child-children**. Göründüyü kimi, kəmiyyət kateqoriyası həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində mövcud olsa da, tək və cəm isimlərə xas bəzi xüsusiyyətlər dilimizdə mövcud deyil. Bu səbəbdən ingilis dili ilə müqayisədə kəmiyyət kateqoriyasının istifadəsi Azərbaycan dili üçün **nisbi qrammatik lakun** hesab olunur. Dil lakunlarının digər bir növü olan **üslubi lakunlar** bir dildə üslubi çalarlara malik olan sözün digər dildə ekvivalentinin olmaması zamanı yaranırlar. Məsələn, ingilis dilində **“daddy-father-parent”** kimi sözlər üslubi sinonimlərdir. Bildiyimiz kimi, üslubi sinonimlər neytral, bədii, poetik, danışq və s. üslublarda istifadə olunan, üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən sözlərdir. **“Daddy-father-parent”** sinonimləri arasında **“daddy”** daha çox emosional çalarlara malikdir və danışq dilində (colloquial language) istifadə olunan sözdür. İngiliscə-azərbaycanca lüğətdə söz dilimizə **“ata, atacan”** şəklində tərcümə olunmuşdur. (1, s. 329) Sinonim cərgəsində **“father”**

üslubi cəhətdən neytral olan sözdür (neutral word) və dilimizə “ata” olaraq tərcümə olunur (1, s. 465). “**Parent**” sözü isə ədəbi dildə (literary language) istifadə olunur və dilimizdə “valideyn, ana yaxud ata” mənasını ifadə edir (1, s. 819). Göründüyü kimi, ədəbi dilin sözlərilə müqayisədə danışq dilində istifadə olunan sözlərin emosionallıq dərəcəsi daha yüksəkdir. Neytral sözlərdə isə emosional çalar olmur. Azərbaycan dilində yalnız “ata” sözündən istifadə olunur və “daddy, parent” sözləri dilimizdə üslubi lakun formalaşdırır. Azərbaycan dilində istifadə olunan “**çörək-əppək-pəpə**” üslubi sinonimlər cərgəsində “**əppək və pəpə**” sözləri, “**ceyran-ahu**” sinonimlərindən “**ahu**” sözü, “**ulaq-uzunqulaq-eşşək**” üslubi sinonimlər cərgəsində “**ulaq və uzunqulaq**” sözləri, “**canavar-qurd**” sinonimlərindən “**qurd**” sözü ingilis dilində üslubi lakun hesab oluna bilər.

Etnopsixolinqvistikada lakunların verilən təsnifatına əsasən, **kulturoloji lakunlara** etnoqrafik, psixoloji, davranış və kinesik lakunlar aiddir. Etnoqrafik lakunların yaranması sırf dilxarici amillərlə bağlıdır. Müəyyən bir mədəniyyətə xas olan yemək və içki adları, geyim adları, bəzək əşyalarının adları, musiqi alətlərinin adları, pul vahidləri, ölçü vahidləri, silah adları və s. kimi realilər müqayisə olunduğu digər mədəniyyətdə olmadığı üçün həmin xalqın dilində **etnoqrafik lakun** formalaşır. İngilis mədəniyyətinə xas olan və dilimizdə lakun formalaşdırıran realilərə aşağıdakı söz və söz birləşmələrini nümunə göstərmək olar: **Angel cake** – hind qozu ilə hazırlanmış kremli tort növü; **brandy** – üzüm və ya meyvə əsasında hazırlanan yüksək dərəcəli spirtli içki; Yorkshire pudding – əsas tərkibi un, yumurta, su yaxud süddən təşkil olunmuş pudinq; **pie** – un, yağ, süd, meyvələrdən hazırlanmış şirnişi ya az, ya da heç olmayan şirniyyat növü; **foot** (fut) – ABŞ və Böyük Britaniyada 30 sm 48 mm-ə bərabər olan uzunluq vahidi; **shilling** (şilling) – funt-sterlinqin 1/20 –nə bərabər olan ingilis pul vahidi; fiver – beşlik, beş funta bərabər olan ingilis pul vahidi; **Taxol** – xərçəng əleyhinə preparat və s. Azərbaycan mədəniyyətinə aid olan “**piti**”, “**dovğa**”, “**firni**”, “**Şah plov**”, “**bozbaş**”, “**baş-ayaq**”, “**Corat qutabı**”, “**Şəki halvası**”, “**Naxçıvan çöçəsi**”, “**Şamaxı mütəkəsi**”, “**Ordubad ruleti-dürməyi**” kimi milli yemək və şirniyyat adları, “**çəpkən**”, “**ləbbədə**”, “**küləcə**”, “**kürdü**”, “**baharı**”, “**çuxa**”, “**çaxçur**” kimi milli geyim adları, “**kələğayı**”, “**çutqu**”, “**təsək**”, “**araxçın**”, “**çalma**”, “**dingə**” kimi baş geyimləri, “**tar**”, “**balaban**”, “**zurna**”, “**qoşanağara**”, “**ney**”, “**dəf**” kimi milli musiqi alətlərinin adları ingilis dili üçün etnoqrafik lakun hesab oluna bilər.

Kulturoloji lakunların digər bir növü olan **milli-psixoloji lakunlar** müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcısı olan insanların psixoloji tiplərinə xas fərqlərdən qaynaqlanır. Məsələn, almanlar və hollandlar olduqca punktual insanlardır. Lakun “punktuallıq” anlayışı ispanlar və latın amerikalılar üçün milli-psixoloji lakun sayılır. Digər bir nümunəyə nəzər salaq: Yaponiyada “**ayı-döşəyi**” (fern) bitkisinin yarpaqları “bir kəsə Yeni ildə uğur arzulamaq” mənasını ifadə etdiyi halda, Rusiyada ölüm və qəbiristanlığa işarə edir. Çox vaxt Avropa ölkələri tərəfindən çəkilən qeyri-etik səhnələrdən ibarət olan bəzi reklamlar Azərbaycanda müsbət qarşılanmır. Televiziya və radioda ədəbsizliyin, tərbiyəsizliyin nümayişi Azərbaycan mədəniyyəti üçün milli-psixoloji lakundur.

Davranış lakunları müqayisə olunan xalqların müxtəlif situasiyalarda yaranan davranış fərqlərindən irəli gəlir. Məsələn, Finlandiyada danışq zamanı həmsöhbətinin gözlərinin içinə baxmaq münasibətlərdə “səmimiliyin” göstəricisidir. Lakin bu, bir çox mədəniyyətdə lakun hesab olunur. Azərbaycan xalqında bir kəsin çiyinə toxunmaq, yüngülcə belini sığallamaq dostluq və sevgi göstəricisidir. Finlandiyada isə ümumiyyətlə danışdığı insanla məsafə saxlanılmalıdır və ona toxunmaq olmaz. Finlilər söhbət zamanı danışanın sözünü kəsmir və qarşısındakından da eyni hörməti gözləyir. Demək, həmsöhbətə toxunmaq və söhbət zamanı

onun sözünü kəsmək fin dili üçün lakun sayılır. Almaniyada qonaqların gətirdiyi şərabı ev sahibəsi stoldan götürüb aparır. Gətirilən şərab alman mədəniyyətində suvenir sayılır və süfrəyə qoyulmur. Ruslar bunu “simiclik, acgözlük” olaraq qiymətləndirirlər. Demək, alman mədəniyyətinə xas olan bu davranış rus mədəniyyəti üçün lakun sayılır. Avropa mədəniyyətində yeməyə başlayanda “Hər kəsə nuş olsun!” cümləsinin deyilməsi geniş yayılıb. Maraqlıdır ki, bu, ingilis mədəniyyəti üçün lakun hesab olunur.

Kinesik lakunlar müxtəlif xalqların jest və mimikalarında olan fərqlərdən yaranırlar. Ruslarda barmaqla nəyisə, daha çox kimisə göstərmək hörmətsizlik hesab olunur. Almanlarda geniş yayılmış jestlərdən biri salamlama göstəricisi olaraq kişilərin restoran və kafelərdə əl barmaqlarını sümükləri ilə stola vurmasıdır. Bununla stol arxasında oturanlara “Guten Tag allerseits!” (Günortanız xeyir!), yaxud “Guten Abend allerseits!” (“Axşamınız xeyir!”) mesajı çatdırılır. Azərbaycan və rus mədəniyyətlərində bu jest kinesik lakun hesab olunur. İngilislərin bir kəsə uğur arzuladığı zamanı hər iki əllərinin orta və şəhadət barmaqlarını çarpazlayıb, yerdə qalan barmaqlarını bağlamaları jesti (“keep your fingers crossed”, “cross your fingers”) Azərbaycan və rus mədəniyyətində lakundur. Böyük maraq doğuran jestlərdən biri də “əl sıxılmasıdır”.

Finlandiyada ilk görüşdə cinsiyyətindən asılı olmayaraq hər kəs bir-birinin əlini sıxmalıdır. Reklamaların birində nənənin öz nəvəsinin qız dostuyla ilk dəfə tanışlığı zamanı qız ilə əl sıxdığını görmək olar. Finlandiyada rəsmi görüşlərin hər birində “əl sıxılması” mühüm jest hesab olunur. Əlbəttə ki, finlərlə rəsmi görüşdə bu qaydanı bilməyən əcnəbi qonaqlar onlar tərəfindən müsbət qarşılanmırlar. Əl sıxılması jesti finlər üçün dostluq, inam, güvən göstəricisidir. Finlərdə qız ilk görüş zamanı oğlan dostunun böyükləri ilə əl sıxdığı halda, türk xalqlarında qız tanışlıq zamanı böyüklərin əllərindən öpür. Əslində əl öpmə hörmət, itaət, bir kəsə meydan oxuma kimi müxtəlif məqsədlər daşıyan bir ritualdır. İtaliyada Papa və daha alt səviyyədəki “yüksək rütbəli” din adamlarının əlindən (əlindəki üzükdən) öpmək dinə hörmətə, Türkiyə siyasətində əl öpdürmə isə bir liderin digərinə meydan oxumasına işarə edir. İslamda isə yalnız ata-ananın, böyüklərin əlinin öpülməsi uyğun görülür. Türkiyə türklərində Ramazan bayramında “bayramlaşma” zamanı kiçiklər böyüklərin əllərindən öpərək alınlarına qoyurlar. Böyüklərə hörmət, xeyir iş və bayram zamanı onların xeyir-duasını almaq məqsədilə əllərindən öpülməsi və alına qoyulması avropalılar üçün lakun hesab oluna bilər.

Mətn lakunları mətnlərdə oxuculara qaranlıq qalan, onların başa düşmədikləri və əlavə izaha ehtiyac duyulan sözlərdir. Hər kəs bədii əsərlərin oxunulması zamanı tez-tez mətn lakunları ilə qarşılaşır. Məsələn, Valter Skottun “**Ayvənhəu**” əsərindən seçilmiş aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq. Əsər dilimizə məşhur tərcüməçi, pedaqoq professor Q. Bayramov tərəfindən tərcümə edilmişdir. Əsərin orijinal və uyğun olaraq tərcümə mətnlərindən verilmiş parçalara nəzər salaq:

“Truely, reverend father,” said the Friar, “I know but one mode in which thou mayst escape. This is **Saint Andrew’s day** with us, we are taking our tithes.” (9, s. 383)

“Düz deyirsən, müqəddəs ata, buradan qurtulmağın bir yolu var. Bu gün **müqəddəs Endrü bayramıdır**, bu münasibətlə kilsəyə hərəməzdən bir onluq yığılıq”. (2, s. 351).

Orijinaldan və tərcümədən gətirilmiş bu parçada “müqəddəs Endrü bayramı” ifadəsi tərcümə mətninin oxucuları, yəni azərbaycanlı oxucu kütləsi üçün qaranlıq qalır. Xristianlığa əsasən, müqəddəs Endrü İsa peyğəmbərin 12 əshabələrindən biri olmuşdur. Bu bayram şotlandların hər il qeyd etdiyi milli-dini bayramıdır. Bayramda şotlandların milli yeməkləri bişirilir və milli musiqiləri çalınır. Azərbaycan xalqına məxsus bayram və onların qeyd edilməsi tərzini ingilis xalqının nümayəndəsi üçün anlaşılmaz olduğu kimi, bu bayram da biz oxucular üçün qa-

ranlıq qalır. Qılıncxan Bayramov azərbaycanlı oxucu kütləsinə kitabın sonunda bu bayramla bağlı şərh verir: Müqəddəs Endrū bayramı – 30 noyabr; həmin gün borclar qaytarılır, haqq-hesab çürüdülür (2, s. 514).

Müxtəlif ölkələr və xalqlar arasında sıx dostluq münasibətlərinin müşahidə olunduğu müasir günümüzdə mədəniyyətlərarası fərqlər nəticəsində yaranan lakunların təhlili aktual məsələ hesab olunur. Lakunların fərqli təsnifatları onları daha ətraflı və sistemli şəkildə araşdırmağa imkan yaradır. Bu səbəbdən dilçilikdə lakunların müxtəlif təsnifatlarının, eyni zamanda etnopsixolinqvistikada verilmiş təsnifatın tədqiqi lakunların öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli hesab olunur. Rus və Avropa dilçiliyində lakunların interpretasiyası, müxtəlif təsnifatları, eliminasiya üsulları kimi məsələlər aktual olsa da, təəssüf ki, Azərbaycan dilçiyində nisbətən diqqətdən kənar qalmışdır. Tədqiqat işində lakunların etnopsixolinqvistikada verilmiş təsnifatına daxil olan qrup və yarımqruplar, hər birinə aid nümunələr göstərməklə izah olunur. Təqdim olunmuş təsnifatın və nümunələrin təhlili ingilis və Azərbaycan dilləri, eyni zamanda mədəniyyətlərin müqayisəsi üçün imkan yaratdığından verilmiş tədqiqat işini əhəmiyyətli hesab etmək olar.

Məqalənin aktuallığı. Etnopsixolinqvistikada ingilis və Azərbaycan dillərində verilmiş nümunələr əsasında lakunların təsnifatının aparılması aktuallığı ilə seçilir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Etnopsixolinqvistikada lakunların təsnifatı (*ingilis və Azərbaycan dillərində verilmiş nümunələr əsasında*) diqqət mərkəzinə gəlir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 1320 s.
2. Вальтер С. Айвənhəу. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 520 s.
3. Влахов С.И., Флорин С.П. Непереводимое в переводе. – Изд.4-е - М.: Р. Валент, 2009, 360 с.
4. Кустова А.Е., Лингвистические и этнографические лакуны французского и русского языков, с. 147-151.
5. Ларина Т.В., Озюменко В.И. Лакуны и безэквивалентная лексика как фиксаторы специфики языка и культуры // Вестник РУДН, серия Русский и иностранные языки и методика их преподавания, 2013, № 4, с. 93-100.
6. Муравьев В.Л. Лексические лакуны. Владимир: Издательство Владимирского Государственного педагогического института, 1975, 97 с.
7. Cambridge Learner's Dictionary, 4th edition. USA, Cambridge University Press, 2012, 886 p.
8. Oxford Advanced Learner's Dictionary, 7th edition. USA, Oxford University Press, 2005, 1780 p.
9. Walter S. Ivanhoe. London, GlobalGrey, 2019, 539 p.
10. https://journal.kfrgteu.ru/files/1/2012_8_25.pdf

Т.Т. Акберли

Классификация лакун в этнопсихолингвистике

Резюме

В этой статье говорится о классификации лакун. В лингвистике известны разные классификации лакун: классификации Муравьева, Степанова, Стернина, Поповой и другие. В этнопсихолингвистике выделяются следующие их типы: языковые лакуны, культурологические лакуны, текстовые лакуны. В данной статье все эти типы лакун поясняются, приводятся примеры по ним.

T.T. Akberli

Classification of lacunas given in ethnopsycholinguistics

Summary

The given research work deals with the classification of lacunas. We know that there are different classifications of lacunas in linguistics. They were given by different Russian linguists such as Muravyov, Stepanov, Sorokin, Popova and others. Classification of lacunas given in ethnopsycholinguistics is one of such important classifications. According to it, there are 3 main types of lacunas: linguistic lacunas, cultural lacunas and textual lacunas. All of these types and their subgroups are explained, different examples to such lacunas are presented in the given article.

Redaksiyaya daxil olub: 04.11.2021